

INUS

ERSICUS

گونه‌شناسی سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایذه خوزستان، ایران
 نویسنده (گان): حسین فیضی، سید رسول موسوی حاجی
 منبع: سینوس پرسیکوس، سال ۳، شماره ۵، ۳۱-۵۴.
 گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن

Typology of Gravestones in the Islamic Cemetery of Shahsavar, Izeh, Iran

Author(s): Hossein Feyzi, Seyyed Rasool Mousavi Haji

Source: Sinus Persicus, January 2026, VOL. 3, NO. 5, 31-54.

Published by: Tissaphernes Archaeological Research Group

Stable URL:

<https://doi.org/10.22034/sp.2025.518636.1027>

© 2026 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. Open Access.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution,

and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Sinus Persicus is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Sinus Persicus Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Sinus Persicus. The ethical policy of Sinus Persicus is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org

www.tissaphernesArc.ac.ir

Typology of Gravestones in the Islamic Cemetery of Shahsavar, Izeh, Iran

Hossein Feyzi¹ , Seyyed Rasool Mousavi Haji²

Abstract

The Islamic era tombstones of Shahsavar Cemetery in Izeh, southwestern Iran, reflect a rich tapestry of religious, cultural, and socio-economic values embedded in local Bakhtiari traditions. This study explores the typology and semiotics of 632 gravestones dating from the Zand, Qajar, and Pahlavi periods to the contemporary era. These gravestones, which range from simple slabs to sculpted lion figures and tiered, crenellated forms, serve as commemorative markers and visual expressions of identity, status, and belief. Utilizing a dual-method approach—historical document analysis and ethnoarchaeological fieldwork—this research categorizes the gravestones into five primary types: simple, tiered-crenellated, stone lion (bardshir), arched (mihrab-shaped), and anthropomorphic. The study reveals that the selection and design of tombstones were highly codified within the Bakhtiari tribal hierarchy, governed by symbolic traditions and cultural legitimacy. These forms also encode valor, piety, and transcendence, linking the deceased with tribal memory and spiritual continuity. The findings contribute to the broader understanding of funerary art in post-Islamic Iran.

Keywords: Tombstone Typology; Islamic Cemetery; Shahsavar, Izeh; Bakhtiari Tribe; Ethnoarchaeology; Funerary Symbolism.

¹ PhD in Archaeology, Visiting Professor at the Faculty of Archaeology, Shush, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran (Corresponding Author). hossein.feyzi63@gmail.com

² Professor of Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Iran. r.mousavihaji@umz.ac.ir

Article info: Received: 23 June 2025 | Accepted: 16 May 2025 | Published: 1 January 2026

Citation: Feyzi, Hossein; Mousavi Haji, Seyyed Rasool. (2026). Typology of Gravestones in the Islamic Cemetery of Shahsavar, Izeh, Iran. *Sinus Persicus*, Vol. 3 (5), 31-54.

<https://doi.org/10.22034/sp.2025.518636.1027>

Introduction

Gravestones in Islamic cemeteries are not only commemorative objects but also rich visual and symbolic texts that encapsulate the spiritual, social, and cultural worldviews of the communities that created them. In Iran, particularly among tribal populations such as the Bakhtiari people in the Zagros region, funerary stones serve as enduring records of identity, belief, and status. The Islamic Cemetery of Shahsavari, located in Izeh (north of Khuzestan Province), presents a remarkable concentration of such gravestones, offering a unique opportunity to study the typology and symbolic language of Islamic-era tombstones in a tribal context.

This cemetery, which contains 632 documented tombstones dating from the Zand dynasty through the Qajar and Pahlavi periods up to the present day, encapsulates centuries of material culture shaped by religious doctrine, tribal authority, and localized artistic expression. The gravestones vary widely in form, including simple horizontal slabs, tiered structures with crenellations, sculptural stone lions (*bardshir*), arched forms reminiscent of mosque *mihrabs*, and even anthropomorphic shapes. These designs, far from being decorative alone, are infused with meanings derived from Islamic theology, ancient Persian symbology, and tribal traditions.

Despite these gravestones' artistic and anthropological significance, the Shahsavari Cemetery has remained understudied in both Iranian and international scholarship. This research addresses this gap by conducting a systematic typolog-

ical and semiotic study of all the cemetery's tombstones using a combination of historical and ethnoarchaeological methods. Doing so aims to reconstruct the funerary logic of the Bakhtiari community and shed light on how cultural memory, social hierarchy, and religious identity are inscribed in stone. This study thus contributes to the broader discourse on Islamic funerary art and material religion in Iran, particularly within tribal societies.

Methodology

This research adopts a qualitative historical and ethnoarchaeological methodology to investigate Islamic-era tombstones' typological and symbolic dimensions in Shahsavari Cemetery, Izeh. Data was collected through two complementary approaches: (1) archival research, including the review of written documents, regional reports, and previous academic studies; and (2) extensive fieldwork involving in-situ documentation of all 632 tombstones across the cemetery. Each gravestone was geo-tagged, photographed, and cataloged using a standardized data sheet and a 3D schematic reconstruction of selected specimens using graphic software. Ethnographic interviews were also conducted with local stonemasons and tribal elders to contextualize symbolic motifs and sociocultural practices. The study applied the historical approach (to interpret the archaeological silence through documented records) and the ethnoarchaeological approach (to decode the meanings embedded in forms and motifs based on indigenous oral traditions and current memory practices).

Discussion

The gravestones of Shahsavari Cemetery in Izeh provide an exceptional corpus for understanding the interplay between material culture and tribal identity among the Bakhtiari people in the late Islamic period. A key finding of this study is the highly codified nature of tombstone design, which reflected the deceased's social hierarchy, economic status, gender, and, in some cases, heroic legacy.

The most prevalent type identified was the tiered-crenellated tombstone (locally known as *Ro-dell*), accounting for over 70% of all tombstones. Characterized by a step-like or tower-shaped structure topped with crenellated projections often resembling mosque *mihrabs*, this design symbolized spiritual ascension and the soul's passage from the earthly to the divine realm. Its popularity among middle-class individuals of all genders suggests it became a unifying funerary symbol accessible across societal strata, albeit customized in decorative detail.

On the other hand, the stone lion gravestones (*bardshir*) were deeply emblematic. Associated exclusively with elite male members—such as tribal leaders, warriors, or skilled hunters—these zoomorphic monuments evoked valor, masculinity, and tribal pride. The lions were frequently adorned with motifs like swords, guns, or horses, reinforcing the deceased's prowess and social standing. Ethnoarchaeological interviews confirmed that placing such a figure on the grave required wealth and social legitimacy, overseen by tribal elders. Unauthorized use often led to social backlash, including the destruction of the stone.

The arched or *mihrab*-shaped tombstones were the second most common, symbolizing the connection between the deceased and the sacred space of the mosque. These gravestones, often simpler and more affordable to produce, were chosen mainly by lower economic groups but maintained deep spiritual symbolism. The use of the arched motif echoed the Islamic concept of the *mihrab* as a portal between this world and the afterlife, representing divine presence and the soul's return to its origin.

A lesser-known category is the anthropomorphic gravestone, shaped abstractly to resemble a human figure. These were limited in number and seemed to reflect influences from Turkish cultural traditions rather than local Bakhtiari norms. Their rarity suggests limited integration into regional funerary customs.

Importantly, the presence of symbolic motifs such as animals (horses, goats, lions), tools (swords, shields, rifles), and plants across different tombstone types offers further insight into the deceased's life, occupation, and spiritual beliefs. These motifs serve as mnemonic devices, connecting the viewer to the departed's lived history and metaphysical aspirations.

This study highlights the unique material expressions of death and memory among the Bakhtiari, where funerary art is not merely decorative but an encoded narrative of social values, beliefs, and cosmological perspectives. The typological rigidity seen in the cemetery suggests a strong tribal consensus on how memory and honor should be materialized, reflecting a collective world-

view on mortality, virtue, and spiritual transition.

Conclusion

The typological analysis of the tombstones in Shahsavar Cemetery in Izeh underscores the intricate relationship between material culture, tribal values, and religious symbolism in late Islamic funerary traditions. The five main categories—simple, tiered-crenellated, stone lion, arched, and anthropomorphic—each reveal layers of cultural expression shaped by the social and spiritual beliefs of the Bakhtiari people. Notably, the tiered-crenellated and stone lion types emerged as indigenous forms, reflecting mythological and religious narratives tied to the Zagros Mountain communities.

The findings demonstrate that the design and selection of gravestones were neither arbitrary nor purely aesthetic but closely aligned with social codes, religious teachings, and collective memory. The preference for certain types over others and the embedded symbolic motifs speak to the deep-rooted connection between funerary practices and identity construction in tribal Iranian societies.

In a broader context, this research contributes to Iranian funerary archaeology by documenting a unique typological system grounded in ethno-historical data. It calls for further comparative studies across other tribal regions to understand better how localized traditions contribute to the diverse landscape of Islamic art and memorialization.

گونه‌شناسی سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایذه خوزستان، ایران

حسین فیضی^۱ , سید رسول موسوی حاجی^۲

چکیده

سنگ‌مزارهای دوران اسلامی طیف وسیعی از انواع مختلف با شکل‌های گوناگون را به خود اختصاص داده‌اند. این آثار سنگی، نمودی از تفکر انسان در زمینه مرگ و جهان پس از آن است. ایرانیان مسلمان با قرار دادن سنگ‌مزار بر قبور مردگان خویش، علاوه بر آنکه زمینه را برای کتابت نام و تاریخ وفات شخص متوفی فراهم می‌آوردند، با شکل بخشیدن به سنگ‌مزار مقاصد خود را نیز به شکل نمادین ابراز می‌داشتند. سنگ‌مزارها از لحاظ شکل کلی و ویژگی‌های بصری از تنوع گسترده‌ای برخوردار هستند؛ به‌طوری‌که با مطالعه ریخت‌شناسی سنگ‌مزارها، می‌توان به اطلاعات ارزشمندی از باورها، اعتقادات مذهبی، منزلت اجتماعی، جایگاه اقتصادی، شغل و پیشه اشخاص متوفی دست پیدا کرد. این پژوهش براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و براساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است. برای تفسیر، تبیین و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از دو رهیافت موسوم به رهیافت تاریخی و رهیافت قوم‌باستان‌شناختی استفاده شد. همه سنگ‌مزارها در گورستان اسلامی شهسوار ایذه که ۶۳۲ سنگ‌مزار است و قدمت آنها به دوران زندیه، قاجار، پهلوی اول، پهلوی دوم و سال‌های اخیر می‌رسد، با هدف شناخت ویژگی‌های ساختاری و هنری سنگ قبرها و درک ارتباط فرهنگ و باورهای مذهبی مردمان منطقه در شکل‌ظاهری و آرایه‌های تصویری موجود بر آنها مطالعه و بررسی شدند. نتایج مطالعه نشان می‌دهد که سنگ‌مزارهای این گورستان به پنج گونه اصلی: ساده، مطبق، کنگره‌دار، شیر سنگی، محرابی و انسانی شکل تقسیم می‌شوند. تحلیل داده‌ها و به‌ویژه نتایج مطالعات قوم‌باستان‌شناختی حکایت از آن دارد که انتخاب گونه سنگ‌مزار به‌صورت هدفمند و متناسب با جایگاه اقتصادی و منزلت اجتماعی شخص متوفی و با نظارت بزرگان ایل بختیاری انجام می‌گرفت و تابع شرایط و الزاماتی بوده که عدول از آنها ممکن نبوده است.

واژه‌های کلیدی: گونه‌های سنگ‌مزار، گورستان شهسوار، ایذه، دوران متأخر اسلامی.

^۱ مدرس دانشکده باستان‌شناسی شوش، دانشگاه شهید چمران اهواز، خوزستان، ایران (نویسنده مسئول). hossein.feyzi63@gmail.com

^۲ استاد باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. r.mousavihaji@umz.ac.ir

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۲۳ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۳/۲۶ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱

استناد: فیضی، حسین؛ موسوی حاجی، سید رسول. (۱۴۰۴). گونه‌شناسی سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایذه خوزستان، ایران، ایران، سینوس پرسیکوس، سال ۳، شماره ۵، ۳۱-۵۴.

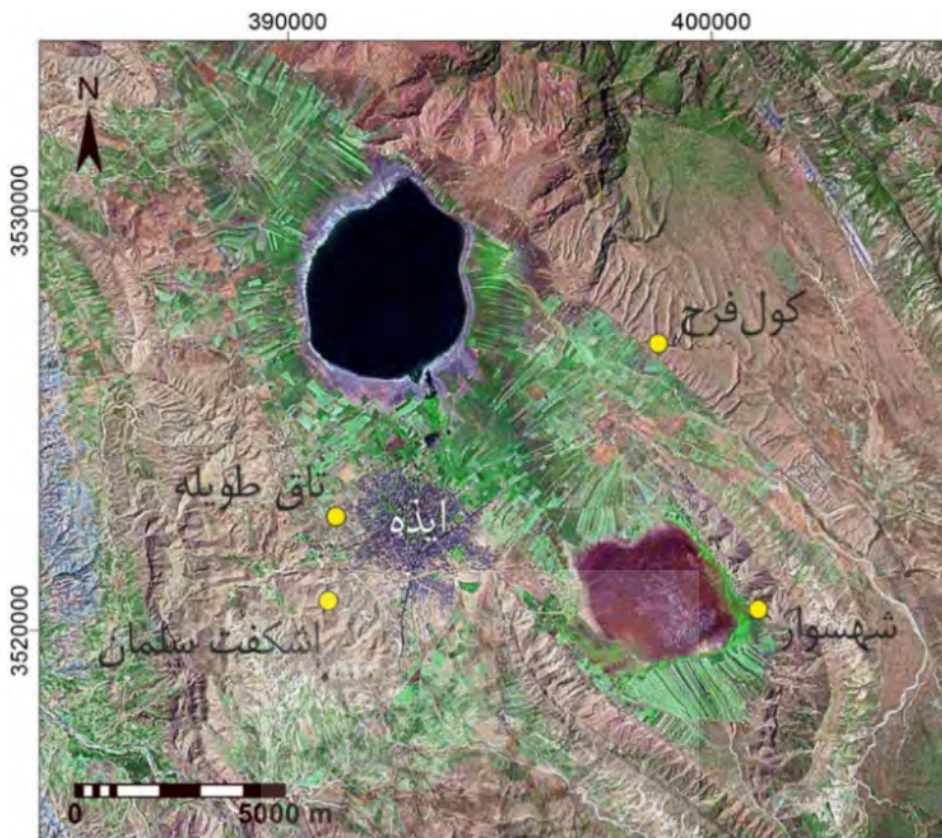
مقدمه

گورستان یکی از عناصر جامعه اسلامی و سنگ‌مزارها به همراه انواع و شکل‌های مختلف آن، ویژگی بارز هنری این محوطه‌ها به‌شمار می‌روند. سنگ‌مزار یکی از اجزای مراسم تدفین و به‌عنوان ابزار بیان‌کننده هویت و تاریخ درگذشت متوفی است. درعین‌حال، نشانگر وضعیت تاریخی، ادبی، هنری و فرهنگی مناطق مختلف سرزمین ایران و جایگاه ویژه‌ای برای انتقال بسیاری از مفاهیم فرهنگ عامه است. مفاهیمی که برگرفته از عمیق‌ترین تفکرات مذهبی و فرهنگی رایج در جامعه اسلامی-ایرانی هستند. شکل‌ها و انواع گوناگون سنگ‌مزارهای اسلامی و نقش‌مایه‌های موجود بر آنها به نوعی منعکس‌کننده تأثیرات فرهنگی، هنری و مذهبی در برخورد با پدیده مرگ است. بررسی شکل‌ها و انواع سنگ‌مزارهای اسلامی می‌تواند اطلاعات باستان‌شناختی بسیاری از اقوام مناطق مختلف در ایران را روشن سازد. یکی از مناطقی که می‌توان به‌خوبی این پدیده فرهنگی (سنگ‌مزار) را در آن پی‌گیری و پژوهش کرد، منطقه ایزه در شمال خوزستان است. منطقه ایزه با طول ۲۳ کیلومتر در امتداد شمال‌غربی-جنوب شرقی و ۱۲ کیلومتر عرض شمالی-جنوبی در منتهی‌الیه شرقی و شمال‌شرقی خوزستان و در دامنه غربی کوه‌های زاگرس واقع شده است. این منطقه جغرافیایی بین ۳۱ درجه و ۴۸ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۴۹ درجه و ۵۴ دقیقه طول شرقی نسبت به نصف‌النهار مبدأ قرار گرفته، بلندی آن از سطح دریا ۷۶۴ متر است (افشار سیستمی، ۱۳۶۴: ۴۲۹؛ اقتداری، ۱۳۵۹: ۶۱). بررسی میدانی به‌صورت پیمایشی در منطقه مذکور حاکی از وجود ۲۰ گورستان اسلامی با تراکم بیش از ۲ هزار سنگ‌مزار در

شکل‌ها و انواع مختلف در این منطقه (ایزه) است. جملگی آنها متعلق به اقوام و طوایف بختیاری است و قدمت سنگ‌مزارها به دوران متأخر اسلامی (سده دهم هجری تا پایان قاجار) و عصر معاصر می‌رسد. در میان گورستان‌های منطقه ایزه، گورستان شهسوار از حیث تعدد گور (۶۳۲) و تنوع سنگ‌مزار، دارای اهمیت بیشتری است. ویژگی این گورستان وجود تمام انواع و اشکال سنگ‌مزارهای اسلامی منطقه ایزه در فرم‌های گوناگون آنها به‌صورت یکپارچه در این محوطه است.

پرسش پژوهش چنین است که چه ارتباطی میان شکل ظاهری و نحوه قرارگیری سنگ قبرهای گورستان شهسوار ایزه با جایگاه اقتصادی و منزلت اجتماعی اشخاص متوفی وجود دارد؟ و فرضیه پژوهش چنین است که شکل ظاهری و نحوه قرارگیری سنگ قبرهای گورستان شهسوار ایزه معرف جایگاه اقتصادی و منزلت اجتماعی اشخاص متوفی است به گونه‌ای که سنگ قبر خوابیده (افقی) متعلق به افراد متمول و صاحب منصبان حکومتی، سنگ قبر ایستاده (عمودی) مربوط به فرودستان، سنگ قبر به شکل مجسمه شیر (تندیس گونه) مختص نظامیان و قهرمانانی است که در دفاع از مردم به شهادت رسیده‌اند.

پژوهش حاضر براساس هدف، از نوع تحقیق‌های بنیادی و براساس ماهیت و روش از نوع تحقیق‌های تاریخی است و گردآوری اطلاعات مورد نیاز آن نیز به دو شیوه اسنادی (شناسایی کلیه اسناد، مدارک و منابع مکتوب مرتبط با موضوع پژوهش و مطالعه دقیق یکایک آنها) و میدانی (بازدید از گورستان شهسوار ایزه به منظور گونه‌شناسی، ثبت مختصات جغرافیایی، عکاسی و طراحی انواع متنوع سنگ‌مزارها) انجام گرفته است. برای تفسیر، تبیین و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از دو رهیافت موسوم به رهیافت

تصویر ۱. موقعیت گورستان اسلامی شمسوار نسبت به محوطه‌های کول فرح، اشکفت سلمان، تاق طولیه (آرشیو پایگاه آیپیر: ۱۴۰۱)

Fig. 1. Location of the Shahsavar Islamic Cemetery in relation to the sites of Kul-i Farah, Eshkaft-e Salman, and Taq-i Tavileh (Ayapir Cultural Heritage Archive, 2022)

و براساس یافته‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که مکنونات مردم این منطقه بر سنگ‌های مزاری سه‌گانه، شیر سنگی، سنگ‌مزارهای ایستاده و خوابیده بازنمایی شده است. موسوی‌حاجی و همکاران (۱۴۰۲)، در مقاله «شیرسنگی کنگره‌دار؛ گونه‌ای از سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شمسوار ایزده» گونه نو یافته از سنگ‌مزارهای محسمه در این گورستان را شناسایی و معرفی کرده‌اند. فیضی (۱۴۰۲) در رساله دکتری خویش با عنوان «مطالعه سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شمسوار ایزده» گورستان مذکور به همراه سنگ‌مزارهای آن را مورد پژوهش و ثبت سامان‌مند قرار داده است.

تاریخی (استفاده از مدارک مکتوب در تفسیر یافته‌های ساکت و صامت باستان‌شناسی) و رهیافت قوم‌باستان‌شناختی (استفاده از اطلاعات مردمی در تشریح مفهوم هر یک از انواع مختلف سنگ‌مزارها) استفاده شد.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شمسوار ایزده تاکنون سه پژوهش انجام پذیرفته است؛ کلاه‌کج و نادری (۱۴۰۱)، در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل معنایی و ساختاری نگارنده‌های مزارستان دوره اسلامی شمسوار ایزده» به نقش مایه‌های حک شده بر سنگ‌مزارها پرداخته‌اند

تصویر ۲. عکس هوایی محوطه گورستان اسلامی شهسوار ایزده (آرشیو پایگاه آیپیر، ۱۴۰۱)
 Fig. 2. Aerial photograph of the Shahsavar Islamic Cemetery site in Izeh (Ayapir Cultural Heritage Archive, 2022)

تخت نشسته و یک صاحب منصب ایلامی چهار نفر را به حضور شخص بر تخت نشسته راهنمایی می‌کند (صراف، ۱۳۹۷: ۵۸).

گونه‌شناسی و معناشناختی سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایزده

یکی از اصلی‌ترین اهداف پژوهش در گورستان اسلامی شهسوار ایزده، گونه‌شناسی فرم و حجم‌های سنگ‌مزارهای این گورستان به همراه واکاوی معانی نهفته در بطن اشکال مختلف آنان است. تا پیش از این پژوهش هیچ گونه تحلیل مستقلی بر گونه‌شناسی و معناشناختی این آثار ارزشمند انجام نگرفته بود. برای دستیابی کامل به اطلاعات و تحلیل داده‌ها همه گورستان به همراه سنگ‌مزارهای آن به‌طور دقیق براساس اهداف تعریف شده، مورد مطالعه میدانی و ثبت سامان‌مند قرار گرفت. به این منظور شناسنامه‌ای با نشانه‌های

موقعیت جغرافیایی گورستان اسلامی شهسوار ایزده

گورستان اسلامی شهسوار^۱ در هفت کیلومتری شهر ایزده و در نزدیکی روستای کُهباد ۱ (کُهباد مرادی)^۲ قرار دارد و از نظر مختصات جغرافیایی در ۳۵۲۰۶۸۳ عرض شمالی و ۴۰۱۰۵۸ طول شرقی واقع شده است. این گورستان در دامنه کوه کُهباد و مشرف به زمین‌های کشاورزی و یک دریاچه فصلی قرار گرفته است. بر بلندای کوه و در سطح صاف صخره که دقیقاً مشرف به گورستان اسلامی است، یک نقش برجسته متعلق به دوره ایلام قدیم حجاری شده است. قدمت این سنگ‌نگاره به سبب سادگی بسیار و شباهت صحنه‌های آن با مهرهای استوانه‌ای دوره ایلام قدیم و نیز نمونه‌ای از مهرهای سبک اکدی، به حدود ۲۰۰۰ تا ۱۸۰۰ پ.م می‌رسد. در سمت چپ این نقش برجسته، شاه یا ایزد ایلامی بر

^۱ این گورستان اسلامی را در سال ۱۳۷۸ اداره کل حفاظت آثار ملی کشور به شماره ۲۵۹۶ به ثبت ملی رساند و در تاریخ ۱۴۰۰ پرونده عرصه و حریم آن تکمیل شده است.

^۲ وجه تسمیه این روستا به دلیل وزش بادهای سنگین است.

تصویر ۳. عکس هوایی تخت از محوطه گورستان اسلامی شهسوار ایذه (آرشیو پایگاه آبیپیر، ۱۴۰۱)
Fig. 3. Vertical Aerial Photograph of the Shahsavar Islamic Cemetery site in Izeh (Ayapir Cultural Heritage Archive, 2022)

کلی؛ مجسمه‌ای (تندیس)، افقی و عمودی؛ و از نظر شکلی در انواع گونه‌های، شیر سنگی (ساده و کنگره‌دار)، مطبق کنگره‌دار، محرابی و انسانی تقسیم می‌شوند. برخی از این گونه‌های شامل چندین زیرگونه نیز هستند؛ از آن جمله گونه سنگ‌مزار شیر سنگی به دو زیرگونه: شیر سنگی ساده (کلاسیک و کنگره‌دار)؛ مطبق کنگره‌دار به سه زیرگونه: مطبق تک کنگره‌دار، مطبق دو کنگره‌دار، مطبق کنگره‌دار شیاردار تقسیم می‌شوند. مقایسه گونه‌های اصلی شناسایی شده در گورستان اسلامی شهسوار ایذه با دیگر گونه‌های سنگ‌مزارهای مناطق مختلف ایران نشان می‌دهد که این گونه‌ها دارای هیچ قرابتی با گونه‌های دیگر مناطق ندارند و کاملاً بومی شمال منطقه خوزستان و شکل گرفته از باورها و اعتقادات مردمان این منطقه (قوم بختیاری)

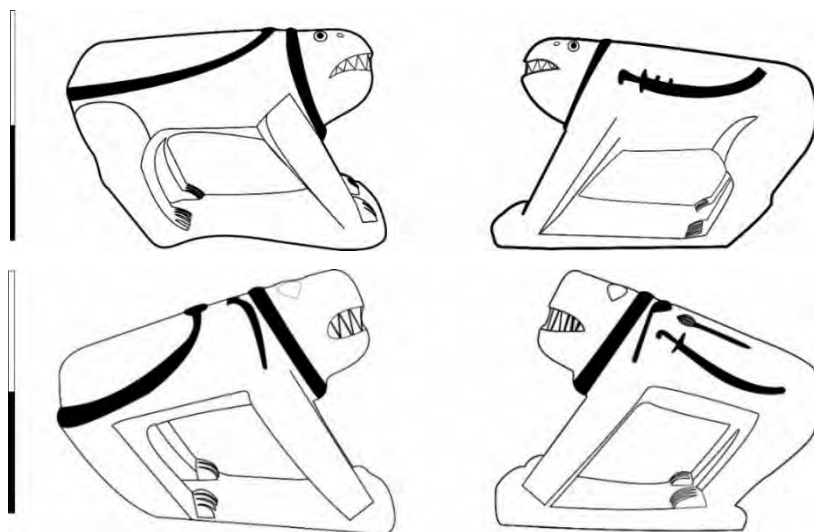
در بردارنده مشخصات فنی هر سنگ‌مزار تهیه شد و در ادامه هر اثر با شماره خاص در جدول تعریف شده قرار گرفت. بعد از شماره‌گذاری و ثبت دقیق مشخصات فنی، عملیات عکس‌برداری از تمام سنگ‌مزارها صورت پذیرفت. در انتهای شناسنامه سنگ‌مزارها عکس‌هایی از سنگ‌مزار قرار داده شده است. در مرحله تحلیل داده‌ها طرح‌های سنگ‌مزارهای شاخص با نرم‌افزارهای مرتبط تهیه و در شناسنامه جای‌گذاری شده است. پروژه میدانی ثبت سامان‌مند گورستان اسلامی شهسوار ایذه به مدت ۳ ماه (مهر تا دی ۱۴۰۱) به طول انجامید. طی این ۳ ماه ۶۳۲ سنگ‌مزار با دقت بسیار مستندنگاری و شماره‌گذاری گردیدند. براساس مطالعات میدانی صورت گرفته بر این سنگ‌مزارها، مشخص شد که سنگ‌مزارهای این گورستان از نظر شکل و نحوه ایستایی در سه دسته

هستند. عوامل مهم در خلق گونه‌های سنگ‌مزار گورستان اسلامی شهسوار ایزه را می‌توان نتیجه احکام و آموزه‌های مذهبی، آیین‌ها و مناسک دینی، طرح‌های نمادین نو با ریشه‌های فرهنگ پیش از اسلام و درآمیختگی فرهنگ اسلامی-ایرانی و فرهنگ غنی مردمان بومی شمال خوزستان، بختیاری‌ها دانست.

گونه سنگ‌مزار شیرسنگی (بردشیر)

یکی از گونه‌های متداول سنگ‌مزارهای اسلامی گونه شیر سنگی است. در فرهنگ دهخدا شیر سنگی این‌گونه تعریف شده است: «صورت شیر که بر قبر پهلوانان از سنگ ساخته و نصب گردید، علامت آن است که او پهلوان بوده است» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴۶۶۱). قدیم‌ترین تندیس شیر سنگی به‌عنوان سنگ‌مزار در دوره اسلامی، تندیس شیر سنگی سلطان اویس دومین پادشاه سلسله آل جلاویر (۷۳۰ تا ۸۳۵ ه‍.ق) است که در مقبره‌اش در گورستان شادآباد روستای مشایخ نزدیک تبریز است. عبدالعلی کارنگ در کتاب آثار باستانی آذربایجان به این مجسمه این‌گونه اشاره کرده است: «جلو مدخل مقبره سلطان مجسمه سنگی شیری نهاده شده که یکی از شاهکارهای هنر مجسمه‌سازی محسوب می‌شود» (کارنگ، ۱۳۵۱: ۶۳۰). استفاده از شیر سنگی به‌عنوان سنگ‌مزار، باتوجه به قوانین شریعت اسلامی در منع استفاده از مجسمه، باید ریشه‌ای کهن در باورهای مردم قبل از اسلام (دوره باستان) داشته باشد. بعد از روی آوردن ایرانیان به اسلام، دامنه‌های زاگرس همان‌گونه که زادگاه شیر ایرانی بوده است، خاستگاه اصلی این گونه از سنگ‌مزارها شد. حوزه ظهور شیر سنگی در غرب ایران و تراکم اصلی آن در مناطق بختیاری‌نشین (استان‌های چهارمحال و بختیاری خوزستان، لرستان و اصفهان) است. در مناطق

بختیاری‌نشین ریشه‌های وجود این گونه نمادین را می‌توان از منظر فرهنگی و مردمان بومی منطقه در هشت عامل: ریشه‌های آیینی، روحیه سلحشوری، اعتقادات شیعی، یادمان‌های سوگ، باورهای عامیانه، ساختار طبقاتی، دسترسی به سنگ (مواد اولیه بومی) و زیست‌بوم شیر ایرانی در منطقه جست‌وجو کرد (رحمانی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۰۶). با رنگ‌مایه گرفتن باورهای مردم ایران، اعتقادهای اسلامی، همچنین علاقه ایرانیان به حضرت علی (ع) که در شجاعت و دلاوری، آن حضرت را به شیر مثل می‌زنند و او را به اسدالله (شیر خدا) لقب داده‌اند، همچنین، باتوجه به روایت‌هایی که از برخورد حضرت علی (ع) با شیر نقل شده است، بهترین و مناسب‌ترین موقعیت را برای کار گذاردن تندیس شیر سنگی و زنده نگه داشتن این سنت به‌وجود می‌آورد، بنابراین استفاده از تندیس شیر را می‌توان مظهري از شجاعت و مردانگی حضرت علی (ع) دانست (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۵). گونه شیر سنگی و نصب آن بر سر مزار، ارتباط مستقیمی با جایگاه اجتماعی فرد متوفی در ساختار ایل بختیاری و طایفه‌های زیرمجموعه این ایل دارد. این تندیس نمادین بر مزار اشخاص بدنام حتی با داشتن توان و تملک مالی، از منظر عمومی جایز نبوده است. شیر سنگی در تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران زمین به‌صورت عمومی و در فرهنگ و هنر قوم بختیاری به‌صورت خاص، جایگاه ویژه‌ای داشته و امری حماسی محسوب می‌شد (احمدی و آزاد، ۱۳۸۶: ۹۰). بر گور مردانی که به دلیری کشته شده بودند، شیری سنگی که به زبان محلی آن را برد شیر (سنگ شیر) می‌خوانند، نصب می‌کردند (موسوی بجنوری، ۱۳۹۷: ۳۶۱). همان‌گونه که مشخص است تندیس شیر سنگی از آیین‌های پیش از اسلام وارد آیین اسلام شده است و با ظرافت ایرانیان در خلق آثار هنری عملکردی

تصویر ۴. نمونه سنگ‌مزارهای شیر سنگی متقدم (دوره صفوی، اوایل قاجار)
Fig. 4. Examples of Early Atone Lion Tombstones (Safavid to early Qajar period)

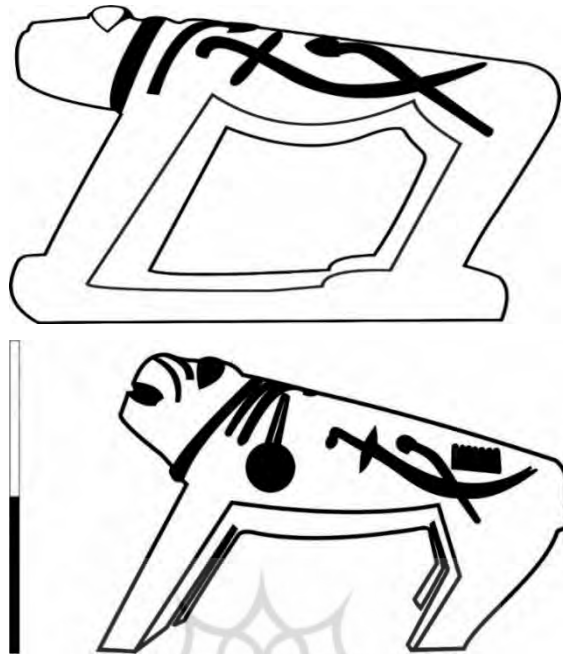
تازه پیدا کرده و با اعتقادات سنتی و مذهبی خود را وفق داده و به حیات خویش به عنوان نماد و نشانه‌ای از فرهنگ ایرانی ادامه داده است.

فرم‌شناسی گونه شیر سنگی کنگره‌دار

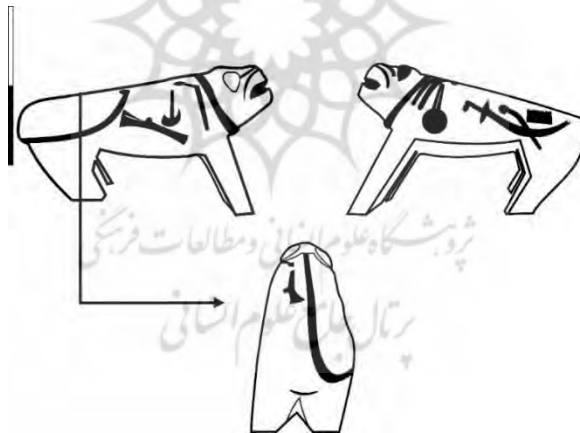
شیر سنگی کنگره‌دار، گونه‌ای از سنگ‌مزارهای اسلامی است با فرم و حجم ترکیبی و کاملاً منفک و جدا از گونه مجسمه شیر سنگی است. گونه شیر سنگی کنگره‌دار مانند دیگر گونه‌های سنگ‌مزارهای شمال خوزستان از سنگ مادر به صورت یک‌دست و بدون الحاقات در دو قسمت کنار هم (متصل) تراشیده شده است. قسمت اول: پیکره یک شیر سنگی در ابعاد متوسط با همان ویژگی‌های مجسمه‌های شیر سنگی بیان شده است. قسمت دوم: از یک زائده در قسمت قدامی سنگ‌مزار (پیشانی) تشکیل شده که شبیه یک کنگره است. این کنگره که به یک محراب کوچک شباهت دارد دقیقاً روبه‌روی صورت پیکره شیر سنگی ایجاد شده است (تصویر ۷). سنگ‌تراش برای خلق این گونه سنگ‌مزار، از دو

گونه متداول سنگ‌مزار، در گورستان‌های اسلامی شمال خوزستان (ایذه) الگوبرداری کرده است. فرم کلی این گونه، ترکیبی زیبا و استوار در تعداد کم از پیکره شیر سنگی و سنگ‌مزارهای موسوم به مطبق کنگره‌دار است. قسمت زیرین به همراه برجستگی فوقانی محرابی شکل که کنگره نامیده شده است دقیقاً، همان گونه سنگ‌مزار مطبق کنگره‌دار است. این گونه متداول‌ترین گونه سنگ‌مزارهای گورستان‌های شمال خوزستان است.

مطالعه و بررسی این گونه نشان می‌دهد که فرم و حجم کلی آنها به صورت مطبق یا پلکانی است. در ارتباط با شکل پلکانی آن باید گفت که این فرم، در نگاه اول فاصله گرفتن از زمین خاکی و صعود به آسمان را نشان می‌دهد که از این نظر، می‌توان عنوان کرد که دارای همان معانی برج، میل، کوه و زیگورات هستند. کوه، نماد بلندترین و مرتفع‌ترین نقطه زمین، دارای ارزش‌های رمزی و آیینی است. در قدیم‌ترین افسانه‌های مربوط به آفرینش، نخستین مخلوق جهان هستی و در

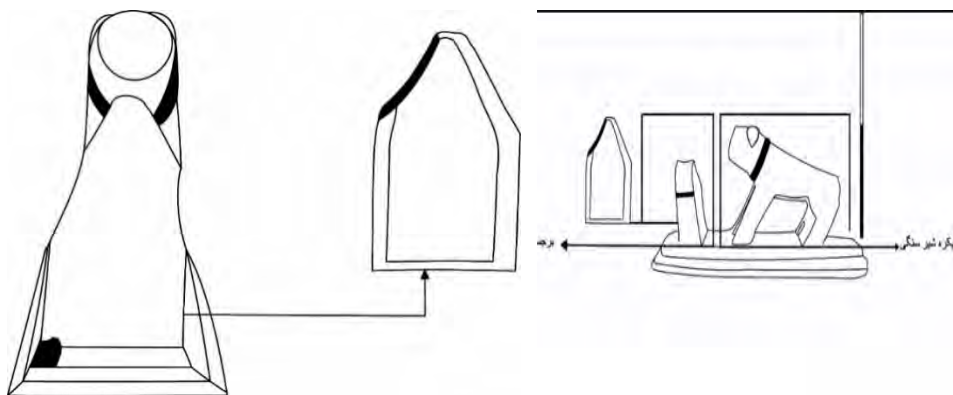
تصویر ۵. نمونه سنگ‌مزارهای شیر سنگی دوره متأخرتر (دوره قاجار و پهلوی)
Fig. 5. Examples of Later Period Stone Lion Tombstones (Qajar and Pahlavi Periods)

تصویر ۶. طرح زاویه‌های مختلف سنگ‌مزار شیر سنگی
Fig. 6. Different Angles of a Stone Lion Tombstone

همیشه محراب را به‌عنوان دریچه‌ای به سوی خدا در پیش روی خود دانسته‌اند، بنابراین از طرح محراب برای سنگ‌مزارها نیز بهره برده‌اند (شهیری، ۱۳۸۰: ۲۰). شکل کلی محراب بیانگر دریچه‌ای به دنیای آخرت و راه‌گذر از دنیای فانی و رسیدن مومنان به بهشت و سرمنزل نهایی است

عقیده ملت‌های ابتدایی، نگهبان و منبع قوای حیات و دارای نیروی تولید است (الیاده، ۱۳۸۴: ۱۰۶). دربارهٔ برجستگی پیشانی سنگ‌مزار که کنگره نامیده شد، باید به‌درستی آن را تقلیدی از محراب‌های مساجد اسلامی در اندازه کوچک و با هدف مذهبی عنوان داشت. طراحان مسجدها

تصویر ۷. طرح اجزای تفکیک شده گونه شیر سنگی کنگره‌دار
Fig. 7. Separated Components of the Crenellated Stone Lion Type

مستند کاملاً گویای این نکته هستند که مردم محلی شمال خوزستان اقبال گسترده‌تری به گونه شیر سنگی ساده (کلاسیک) داشتند (موسوی حاجی و فیضی، ۱۴۰۳).

گونه مطبق کنگره‌دار

متداول‌ترین و پرکاربردترین گونه سنگ‌مزار در گورستان‌های شمال خوزستان و گورستان شهسوار ایذه، گونه مطبق کنگره‌دار است. این گونه تا پیش از پژوهش حاضر در میان پژوهشگران گمنام و مورد شناسایی قرار نگرفته بود. به طبع این ناشناخته بودن برای این گونه قالب سنگ‌مزارهای اسلامی نامی تعریف و عنوان نشده بود. توجه به شکل و شمایل و بررسی دقیق اجزای تشکیل دهنده سنگ‌مزار و با در نظر گرفتن معانی نهفته در آن، بهترین نام برای این گونه «مطبق کنگره‌دار» تشخیص و به آن اطلاق شد. به طور کلی در ارتباط با با گونه سنگ‌مزارهای مطبق کنگره‌دار نیز باید عنوان داشت که مطالعه و بررسی این گونه نشان می‌دهد، فرم و شکل کلی آنها دارای دو قسمت جداگانه اما متصل به یکدیگر از سنگ یکپارچه (مادر) بدون الحاقات است. قسمت اول؛ متشکل شده از یک بدنه مطبق (پلکانی) است. بیشترین

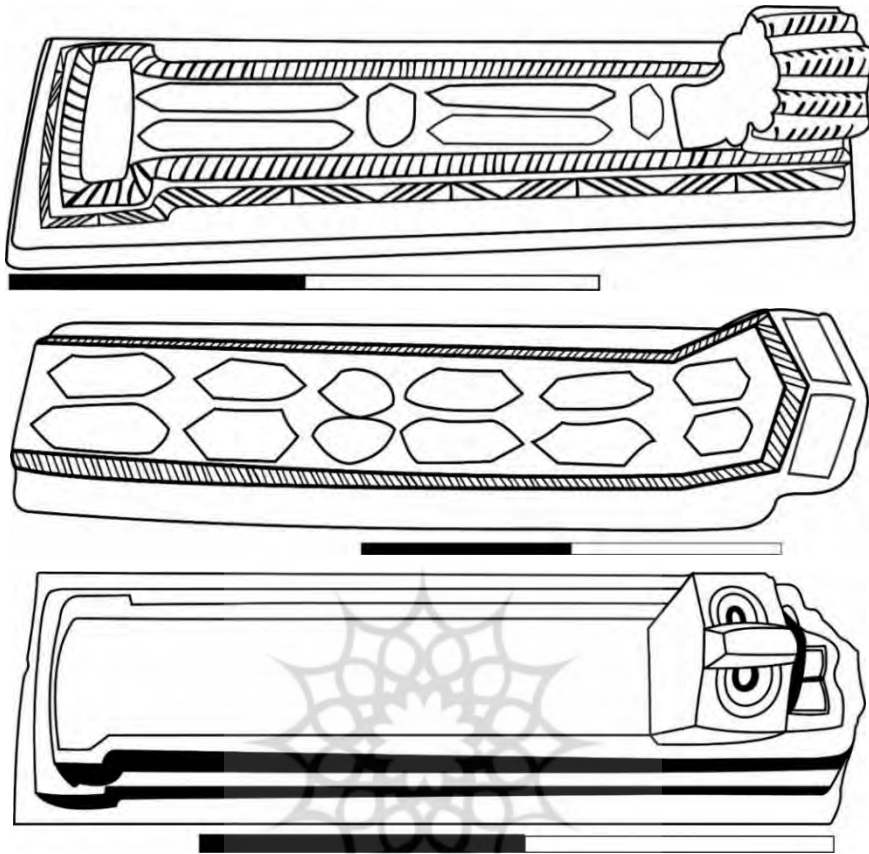
و همین معانی نمادین این شکل قدسی، موجب شده تا طرح آن در سنگ‌مزارهای مسلمانان در طول چهارده قرن استفاده شود (معروفی، ۱۴۰۱: ۶۹). مطالعه‌های صورت گرفته به واسطه بررسی میدانی و ثبت سامان‌مند گورستان شهسوار ایذه به کشف چهار عدد از گونه تازه شناسایی شده شیر سنگی کنگره‌دار در این محوطه انجامید. بررسی دیگر گورستان‌های منطقه شمال خوزستان (ایذه) نشان داد که هیچ نمونه موردی از این گونه ترکیبی یافت نشده است. با مطالعه گورستان‌های دیگر مناطق ایران همچون مناطق گورستان اسلامی شهرکرد نمونه‌های این گونه در آن منطقه استفاده شده است. در مطالعه‌هایی که به صورت قوم‌باستان‌شناختی در سطح منطقه ایذه صورت پذیرفت مشخص شد که گاهی سنگ‌تراشانی از شهرهایی همچون شهرکرد و اصفهان برای اجرای سنگ‌مزار به منطقه شمال خوزستان می‌آمدند و این احتمال وجود دارد که حجاری شیرهای سنگی کنگره‌دار در این تعداد بسیار کم در منطقه شمال خوزستان به دست این هنرمندان غیربومی ولی آشنا با فرهنگ بختیاری صورت پذیرفته باشد. تعداد کم این گونه اقبال کم مردمان محلی را نسبت به آن نشان می‌دهد. قرائن و مدارک

دستیابی به قداست، بلکه مسیر عروج روح از دنیا به آسمان، بریدن از تعلقات دنیوی، نشان خضوع و خشوع در برابر خدایان است. از آنجاکه زیگورات‌ها در واقع نمادی از کوه و ارتفاعات بوده و گونه‌های سنگ‌مزارهای دسته مطبق (پلکانی) از جمله مطبق کنگره‌دار نیز ملهم از این معماری باشکوه بوده، می‌توان تمامی معانی و مفاهیم عمیق معانی مختلف به کوه و زیگورات‌ها را برای این دست‌ساخت‌های سنگی دوره اسلامی در نظر گرفت. معانی و مفاهیمی همچون، عروج برای دل بریدن از دنیای فانی، صعود به آسمان، رسیدن به وادی ایمن و قداست و مطبق (پلکانی) بودن سنگ‌مزارهای این گونه دارای مفاهیمی قدسی بوده است. از آن جمله در بیشتر دین‌ها و تمدن‌ها پلکان‌ها واسطه‌ای برای رسیدن به جایگاه کیهانی معابد، وسیله اتصال زمین به آسمان، ملاقات و همنشینی با خدایان، نماد سیر صعودی از خاک به عرش، گذر مرتبه‌ای از عالم جسمانی به عالم روحانی و مجرد معرفی شده است (شمشادی و حسینی دستجردی، ۱۳۹۶: ۱۰۷-۱۱۱). همگی سنگ‌مزارهای گونه مطبق کنگره‌دار دارای کلیات مشترک هستند اما تعدادی از نمونه‌های این گونه دارای جزییات متفاوت هستند. این موضوع باعث شده تا برای این گونه غالب در منطقه جغرافیایی شمال خوزستان و گورستان اسلامی شهسوار ایذه چندین زیر گونه تعریف شود.

گونه مطبق تک‌کنگره‌دار

این زیرگونه، اصلی‌ترین و پرکاربردترین دسته از گونه مطبق کنگره‌دار در گورستان شهسوار ایذه است. کلیات آن دارای بدنه‌ای مطبق (پلکانی) است که در انتهای بدنه به سمت بالا، زائیده‌ای کنگره‌دار ایجاد شده است. در بیشتر موارد ثبت شده این کنگره شبیه به محراب مسجدهای اسلامی است اما نمونه‌های موردی یافت شده که

حجم و فضای سنگ‌مزار را بدنه مطبق گفته شده تشکیل داده است. این طبقات به صورت صفحه‌های سنگی بر هم قرار گرفته‌اند و القاکنده حس صعود و عروج هستند. قسمت دوم؛ در بالای قسمت مطبق (پلکانی) در انتهای قسمت راست سنگ‌مزار، زائیده‌ای قرار دارد. این زائیده از جنس خود سنگ مادر و یکپارچه با قسمت مطبق است. زائیده سنگ به وجود آمده شبیه به کنگره‌های دوران تاریخی است و به احتمال سیر تطور کنگره از دوران پیش از اسلام به دوره اسلامی متأخر این گونه خود را نشان داده است. هنرمند سنگ‌تراش با الهام از نشانه‌های پیشین سرزمین ایران و با در نظر گرفتن آیین و شریعت جدید توانسته این نماد را در هنر اسلامی جای‌گذاری کند و برای خلق این گونه آثار استفاده کند. کنگره سنگ‌مزارهای شمال خوزستان دارای همان مفاهیم و تقریباً شبیه به همان کنگره‌های دوران تاریخی هستن اما جزییات آنها تغییر داده شده است. برای جای دادن این نماد، هنرمند اسلامی آن را به شکل و شمایل محراب‌های مساجد درآورده تا با مذهب و آیین اسلام همخوانی و هم‌پوشانی داشته باشد. در ارتباط با شکل مطبق (پلکانی) این گونه از سنگ‌مزارهای اسلامی-ایرانی باید اشاره کرد که این فرم، در نگاه اول فاصله گرفتن از زمین خاکی و صعود به آسمان را نشان می‌دهند. که از این نظر، می‌توان بیان کرد که دارای همان معانی میل و منار و یا کوه‌ها و زیگورات‌ها هستند. کوه، نماد بلندترین و مرتفع‌ترین نقطه زمین، دارای ارزش‌های رمزی و مذهبی بی‌شمار است. در قدیم‌ترین افسانه‌های مرتبط با آفرینش، نخستین مخلوق جهان هستی و در عقیده ملت‌های ابتدایی، نگهبان و منبع قوای حیات و دارای نیروی تولید است (الیاده، ۱۳۸۴: ۱۰۶). در بیشتر فرهنگ‌ها صعود از کوه-معبد، نماد و نشانه عبور از یک مرتبه به مرتبه بالاتر است و نه تنها موجب

تصویر ۸. انواع سنگ مزارهای گونه مطابق تک کنگره دار
Fig. 8. Types of Tiered Tombstones with a Single Crest

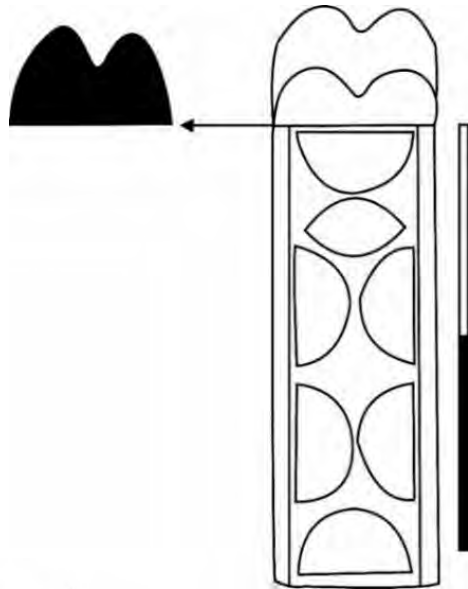
کنگره آن شکل و شمایل دیگری دارد. برای این نمونه‌ها به دلیل اختلاف زیاد و بارز در در شکل کنگره زیرگونه‌ای دیگر تعریف شود.

گونه مطابق دو کنگره دار

این گونه یکی از زیر مجموعه‌های گونه مطابق کنگره دار است که از نامش کاملاً هویداست که دارای دو زائیده کنگره‌وار در بالای بدنه مطابق (پلکانی) سنگ مزار است. کنگره نزدیک به لبه انتهایی بدنه، کنگره اول و کنگره پشت سر آن، کنگره دوم معرفی و عنوان می‌شوند. هنرمندان سنگ تراش از وجود دو کنگره در نمونه‌های محدود یافت شده نهایت استفاده را کرده‌اند و

گونه مطابق تک کنگره دار شیاردار

این زیرگونه مطابق کنگره دار، در کلیات شبیه همان گونه مطابق تک کنگره دار و دارای همان مفاهیم ذکر شده است. تنها ویژگی و مورد اختلاف آنها در شکل ظاهری زائیده کنگره دار در بالای بدنه مطابق است. این زیرگونه، از قسمت وسط کنگره دارای یک شیار است که باعث شده کنگره به دو قسمت (چپ، راست) تبدیل گردد. از این زیرگونه

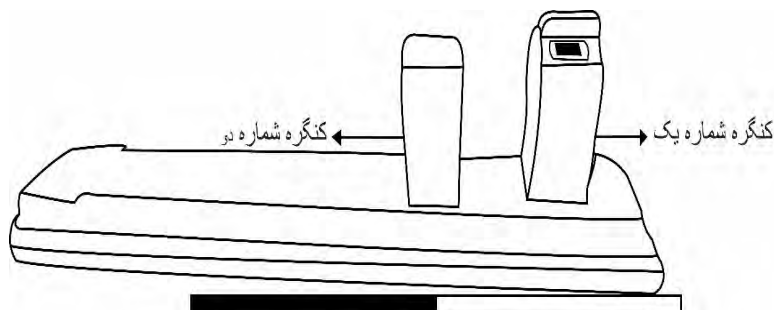
تصویر ۹. عکس و طرح سنگ مزار مطابق تک کنگره‌دار شیاردار
Fig. 9. Tiered, Single-crested, and Fluted Tombston

شبهات زیادی بین این حالت و مناره‌های جفت در مساجد و اماکن مقدس شیعیان موسوم به امامزادگان مشاهده کرد. به احتمال هنرمند سنگ تراش با الهام از مناره‌های دوگانه مسجدها دست به خلق این قطعه سنگ مزار زده است.

گونه محرابی شکل

عمودی، بیشترین گونه سنگ مزار بعد از گونه مطبق کنگره‌دار را به خود اختصاص داده‌اند. سنگ‌مزارها با طرح محرابی، از اوایل دوره اسلامی استفاده شده است؛ اما با توجه به نمونه‌های دارای تاریخ، قدیم‌ترین آنها متعلق به قرن چهارم هجری است. از نمونه‌های اولیه سنگ‌مزارهای گونه محرابی، سنگ‌مزاری جامع العمریه موصل است که تاریخ آن بین سال‌های ۱۸۰ تا ۱۸۵ هجری قمری ذکر شده است. قدیم‌ترین لوح‌های ایرانی که مرتبط به قرن دهم میلادی است، سنگ‌مزاری است که در موزه متروپولیتن وجود دارد که دارای کتیبه‌ای کوفی برجسته است (معروفی اقدم،

در میان کنگره‌ها و بر پشت و روی آنها، نقش و نگار خلق کرده‌اند. در این گونه مشاهده شده که کنگره‌های یک و دو با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند. هنرمند برای زیباتر نشان دادن کلیات سنگ اثر دست به نوآوری به این شکل زده است. وجود دو کنگره و همچنین کمیاب بودن این گونه سنگ مزار به همراه نقش مایه‌های گاه منحصربه‌فرد (نقش میرزا) بر آنها، نشان‌دهنده مجلل و خاص بودن این گونه در ساختار اجتماعی ایل بختیاری است. باید به درستی این گونه متعلق به متوفیانی با جایگاه اجتماعی بالا و اقتصادی در جامعه بومی محلی (بختیاری) معرفی کرد. در میان سنگ‌مزارهای گونه مطبق دو کنگره‌دار یک مورد استثنایی و ویژه شناسایی ثبت شد. این نمونه موردی با شماره ۱۵۴ بررسی و ثبت شد. ویژگی این سنگ مزار وجود دو کنگره در جناح‌های بالا و پایین سنگ مزار است. کنگره اول در سمت بالا و کنگره دوم در سمت پایین به یک شکل مشابه و مشترک ایجاد شده‌اند. با کمی دقت می‌تواند

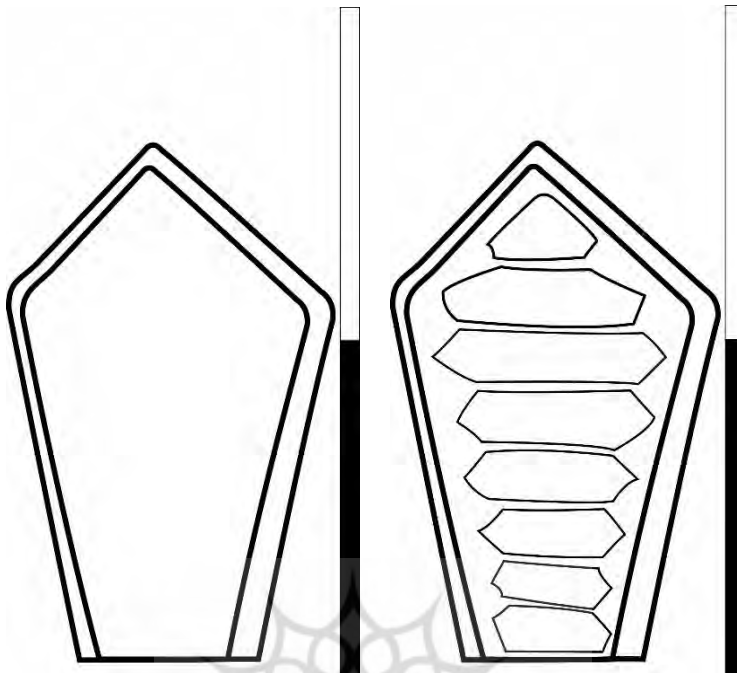
تصویر ۱۰. عکس و طرح سنگ مزار مطبق دو کنگره دار

Fig. 10. Tiered, Double-crested Tombstone

قوسین در آن آرام گرفت و بر آن تکیه زد. یکی از معانی نمادینی که در ارتباط با محراب و تجلی نور در آن ارائه می دهند، رسانیدن عارف به وصال یعنی خداوند است. محراب با قرار گرفتن در مهم ترین نقطه مسجد و در پیش روی نمازگزاران، نقطه اتصال دنیای مادی با دنیای اخروی محسوب می شود. اگرچه محراب به لحاظ فیزیکی مثل در و دروازه ها گشودنی نیست، اما به لحاظ متافیزیکی نشان دهنده روزنه ای از زمان به سرمدیت است. استفاده از نقش محراب در سجاده نیز به همین نماد اصرار دارد؛ زیرا کسی که برای نمازگزاران گام به سجده می نهد در آستانه دو عالم زمین و آسمان است (بیادار و توفیق، ۱۳۹۳: ۱۴۹-۱۵۵). محراب با قاب قوسین و شکل خاص خود، قوس

در بناهای مذهبی و به ویژه مسجد، محراب (تجسم قبله) عنصری نمادین در معماری است که با طاق منحنی در دیوار و با ستون هایی در دو طرف و تزئینات برجسته به تصویر درآمده است. مهم ترین ویژگی بصری محراب فرم طاقی شکل آن است که نه تنها در محراب، بلکه در سنگ مزارهای عمودی نیز بازنمایی شده است (معروفی اقدام، ۱۴۰۱: ۶۹).

محراب از سده های اولیه اسلام چون نگینی درخشان بر صدر مساجد نقش بسته و با محوریت خود، نحوه شکل گیری سایر عناصر مسجد را نیز بر عهده گرفته است. مشاهده محراب، تعبیری از مشاهده جلال الهی است، همان مقامی که پیامبر در آخرین مرحله عروجش در حضرت قاب

تصویر ۱۱. طرح سنگ‌مزارهای محرابی شکل

Fig. 11. Mihrab-shaped Tombstones

دارند و به نوعی تحت تأثیر فرم کلی آنها است. همه معانی و مفاهیم عمیق نهفته و عیان در باب محراب‌های مسجدهای اسلامی برای این گونه سنگ‌مزار صدق پیدا می‌کنند.

گونه انسانی شکل (انسان‌ریخت)

گونه سنگ‌مزار انسانی شکل نزدیک‌ترین خویشاوند و در کلیات کاملاً شبیه با گونه محرابی شکل است. هر دو گونه به صورت عمودی دارای ماهیتی دوگانه است. همان‌طور که از نام این گونه هویداست؛ نزدیکی فرم کلی این سنگ‌مزارها به اندام و هیکل آدمی، موجب نام‌گذاری آن بدین عنوان شده است. سنگ‌مزارهای انسانی شکل بیانگر تصویر یک انسان به صورت کاملاً انتزاعی و فاقد جزئیات هستند. این گونه از سنگ‌مزارها را می‌توان نشان‌دهنده تصویری از شخص متوفی داشت. بازماندگان با پیکره‌سازی شخص متوفی

نزولی و صعودی آفرینش را نیز بیان می‌دارد؛ حرکت روح از سوی خداوند به عالم سفلی و دوباره از عالم سفلی به عالم علیا. روح در مسیر نزولی به ترتیب مقامات نباتی و حیوانی را شت سر گذاشته و در رعایت با دمیده شدن روح الهی در مقام انسانی متجلی و به زیور؛ «فتبارک الله احسن الخالقین» (مؤمنون: ۱۴). آراسته می‌شود (سجادی، ۱۳۸۸: ۴۷). سیر صعودی آفرینش نیز اشاره به بازگشت روح به بارگاه الهی و مقام اوست؛ «انالله و انا الیه راجعون» (بقره: ۱۵۶). استفاده از طرح و شکل محراب در سنگ‌مزاره دوجبهی اسلامی نیز به طور یقین معانی مشترک با محراب مسجدها داشته و بر این اساس، شکل محراب در کالبد سنگ‌مزار، دریچه‌ای به آخرت و راه گذر از دنیای فانی و رسیدن مؤمنان به بهشت و سرمنزل نهایی است. فرم کلی سنگ‌مزارهای گونه محراب شکل ارتباط تنگاتنگ با معماری قدسی

به دو صورت: ساده و کنگره‌دار تراشیده می‌شدند، برای پوشش قبور چهره‌های ماندگار، سرشناس و صاحب نام ایل استفاده می‌کردند. به باور آنان، شیر نماد بزرگی، مقام والا، شجاعت، شهامت، دلیری، دلاوری و ظلم‌ستیزی بوده به همین خاطر تندیس این حیوان را بر مزار خوانین، کلاتران، جنگجویان، ایل‌بک‌ها و مردان شجاع ایل نصب می‌کردند که نشانه‌ای بود از شجاعت، دلاوری و ویژگی‌های ممتازی چون مهارت در خور و تحسین افراد متوفی در شکار، نبرد، سوارکاری و تیراندازی. جالب است که گاه بر پیکره شیر سنگی نقوشی همچون اسب، تفنگ، شمشیر، قمه، گرز، سپر، چاقو، تیر و کمان، ابریق و قلیان حک می‌کردند که هر یک از آنها می‌توانست بیانگر موقعیت و جایگاه اجتماعی شخص متوفی باشد. مطالعه‌های قوم‌باستان‌شناختی حکایت از آن دارد که توفیق در نصب شیر سنگی موجب فخر و تفوق طایفه را بر طوایف دیگر فراهم می‌آورد و اگر طایفه یا قبیله‌ای به ناحق و بدون برخورداری از شرایط لازم نسبت به نصب شیر سنگی بر مزار افراد متوفی خود اقدام می‌کرد، بلافاصله با عکس‌العمل تند بزرگان ایل بختیاری و تخریب مزار مذکور مواجه می‌شدند. حضور گونه شیر سنگی با ظاهری انتزاعی بر مزار دلیران بختیاری، خود گواه و نشانه‌ای بر دلاوری و رشادت این شیر مردان بوده و چون نماد طلوع دوره‌ای جدید است که خود می‌تواند اشاره به زندگی پس از مرگ نیز داشته باشد. گونه شیر سنگی به صورت ساده و نیز کنگره‌دار آن نمادی از مردانگی است و به همین دلیل فقط بر مزار مردان قرار می‌گرفته و روی قبر زنان حتی اگر افراد شایسته و قابل احترامی در ساختار ایل بختیاری بوده باشند، شیر سنگی قرار نمی‌دادند.

مطبق کنگره‌دار پرکاربردترین گونه سنگ‌مزار در منطقه شمال خوزستان و گورستان شهسوار ایذه

یاد و خاطره وی را در ذهن‌ها نگه داشته و آن را همچون روحی زنده می‌پنداشتند. باتوجه به شریعت اسلام، جزییات صورت و بدن در این سنگ‌مزارها کامل نیامده است؛ اما فرم کلی سنگ‌مزار را می‌توان نمادی از هیکل شخص متوفی دانست. این گونه سنگ‌مزار در میان ترکان معمول بوده که از آن با نام‌های «دش بابا» و «دش ننه» نام می‌برند. بنابراین این دسته از سنگ‌مزارها ریشه در فرهنگ بومی ترکان دارد و هیچ قرابتی با فرهنگ مردمان بومی شمال خوزستان (بختیاری‌ها) ندارد.

بحث و تحلیل گونه‌های سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شهسوار

با یک نظر اجمالی به گورستان‌های اسلامی واقع در مناطق مختلف ایران، تنوعی از سنگ‌مزارهای خوابیده (افقی) و ایستاده (عمودی) مشاهده می‌شود که با داشتن فرم، گونه و نقوش گوناگون توجه هر رهگذری را به خود جلب می‌کند. گونه‌های سنگ‌مزارها به فراخور اقوام مناطق مختلف ایران با یکدیگر متفاوت هستند. گورستان شهسوار ایذه در شمال خوزستان که مدفن نیاکان قوم بختیاری است، سنگ‌مزارهای متنوعی را در خود جای داده است که قدمشان به دوران متأخر اسلامی (سده ۱۰ تا عصر حاضر) می‌رسد. بررسی‌های انجام شده در ۶۳۲ سنگ‌مزار موجود در این گورستان حکایت از آن دارد که ایل بختیاری برای پوشش قبرهای مردگان خود از پنج گونه سنگ‌مزار: سنگ‌مزار ساده، سنگ‌مزار محرابی‌شکل، سنگ‌مزار انسانی‌شکل، سنگ‌مزار مطبق کنگره‌دار و سنگ‌مزار شیر سنگی استفاده می‌کردند که هر یک از آنها بار معنایی خاص خود را داشته و متناسب با شأن، شغل، جایگاه و منزلت اجتماعی شخص متوفی انتخاب می‌شده‌اند. عشایر بختیاری از گونه شیر سنگی که

است. این گونه در میان مردم محلی به سنگ مزار «رو دل» مشهور است و در مطالعه‌های صورت گرفته برای عموم مردم جامعه با هر جایگاه و شغل و پیشه‌ای با هر جنسیتی (مردان و بانوان) اجرا می‌شده است. آمار به دست آمده از مطالعه‌های میدانی نشان می‌دهد این گونه بیشترین تعداد را (۴۵۵) را در میان کل سنگ‌مزارهای گورستان شهسوار (۶۳۲) به خود اختصاص داده است. تعداد بالا در کنار نمودار پراکنش این گونه در گورستان‌های منطقه شمال خوزستان بیانگر مقبولیت آن نزد مردمان قشر متوسط در جامعه بختیاری است. قشرهای معمولی که بیشترین افراد جامعه را تشکیل می‌دهند اقبال گسترده‌ای برای سفارش این گونه داشته‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهد این گونه دارای انواع مختلفی است. مطابق تک‌کنگره‌دار اصلی‌ترین نوع این گونه است. انواع دیگر این گونه نسبت به نوع اصلی بسیار ناچیز و در حد چندین نمونه موردی هستند؛ نوع مطابق دوکنگره‌دار به تعداد ۱۴ و نوع مطابق کنگره‌دار شکاری به تعداد ۲ کاملاً بیانگر نداشتن اقبال عمومی نسبت به این زیرگونه است و اغلب مردم محلی خواهان اجرای گونه مطابق کنگره‌دار بر مزار عزیزان خویش بوده‌اند.

با در نظر گرفتن تعداد بسیار محدود زیرگونه‌های مطابق دوکنگره‌دار و و مطابق کنگره‌دار و شیاردار این احتمال وجود دارد که این سنگ‌مزارها به دست هنرمندی در برهه‌ای کوتاه از زمان تا ذوق هنری خویش با رعایت کلیات گونه اصلی به وجود آمده باشند. با مقایسه تعداد و فرم، حجم این گونه با سایر گورستان‌های نقاط مختلف سرزمین ایران می‌توان مطابق کنگره‌دار را گونه بومی منطقه شمال خوزستان و مردمان بختیاری این منطقه معرفی کرد. این گونه به همراه شیر سنگی بر گرفته از سنت‌ها، باورها و

اسطوره‌شناختی مردمان بختیاری شکل و تکامل یافته‌اند. بر این دو گونه بومی شمال خوزستان (مطبق کنگره‌دار و شیر سنگی) نقش‌مایه‌های متنوعی قرار گرفته که این نگاره‌ها به نوعی بازگوکننده تمامی نمادهای این آثار سنگی هستند. از جمله مهم‌ترین نقش‌هایی که بر این دو گونه از سنگ‌مزارهای اسلامی قرار گرفته می‌توان به نقش‌های انسانی (مردان و بانوان)، گیاهی، ابزارآلات نظامی، حیوانی (اسب، شیر، بز کوهی (کل)) اشاره کرد که همه این نقش‌ها بیانگر موقعیت اجتماعی فردی بوده است که این گونه‌ها بر مزار آنان نصب شده‌اند.

گونه محرابی (ایستاده) دومین گونه پرتکرار (۱۰۷) به لحاظ آمار و ارقام‌های به دست آمده طی مطالعه‌های میدانی در گورستان اسلامی شهسوار ایذه شناسایی شده است. این گونه در میان مردم محل به «بالاسری» مشهور است. سنگ‌مزار محرابی به دلیل نوع قرارگیری آن به صورت ایستاده، دارای ویژگی دووجهی است. هنرمند سنگ‌تراش در وجهه اصلی کتیبه سنگ‌مزار و در وجهه دوم نقش‌مایه‌های تزئینی را حجاری می‌کرده است. بررسی‌ها در گورستان شهسوار نشان می‌دهد که این گونه برای هر دو جنس مردان و بانوان استفاده می‌شده است. در مواردی مشاهده شده که این گونه برای ۲ شخص متوفی در نظر گرفته شده است و سنگ‌تراش بر هر وجهه (طرف) کتیبه یک متوفی که در همه موارد با یکدیگر نسب خانوادگی داشتند، نگارش کرده است.

طی مطالعات قوم‌باستان‌شناختی مشخص شد گونه محرابی کم‌هزینه‌ترین گونه سنگ‌مزار در شمال خوزستان بوده است و هنرمند سنگ‌تراش^۱ اجرای این گونه را راحت‌ترین نوع سنگ‌مزار دانست و هزینه سفارش آن را نسبت به گونه‌های دیگر کمتر بیان کرد. با در نظر گرفتن این گفته‌ها

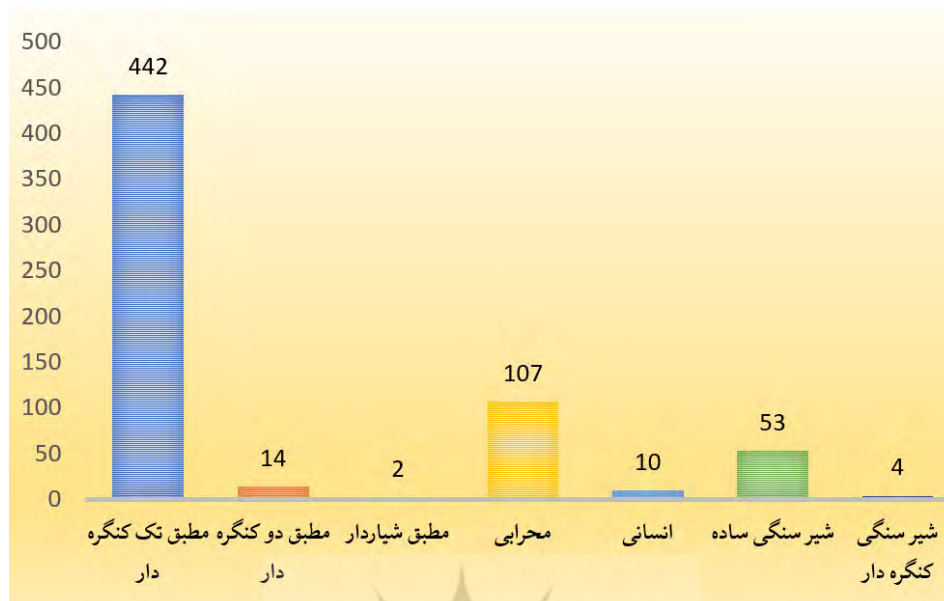
^۱ گفت‌وگو با حسین کی‌شمس.

جدول ۱. آمار گونه‌های سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایزه
Table 1. Statistics of Tombstone Types in the Shahsavar Islamic Cemetery, Izeh

ردیف	گونه	تصویر	تعداد
۱	مطبق تک‌کنگره‌دار		۴۴۲
۲	مطبق دوکنگره‌دار		۱۴
۳	مطبق شیاردار		۲
۴	محرابی		۱۰۷
۵	انسانی		۱۰
۶	شیر سنگی ساده		۵۳
۷	شیر سنگی کنگره‌دار		۴

در میان ۶۳۲ سنگ‌مزار گورستان شهسوار گونه انسانی با ۱۰ سنگ‌مزار کمترین تعداد از یک گونه را در میان گورستان به خویش اختصاص داده است.

می‌توان گونه محرابی را متعلق به مردمان معمولی و طبقات رو به پایین به لحاظ اقتصادی در جامعه محلی عنوان کرد.

تصویر ۱۳. نمودار پراکندگی سنگ‌مزارهای گورستان شهسوار ایزه براساس مطالعه‌های میدانی
Fig. 13. Distribution Diagram of the Shahsavari Cemetery Tombstones in Izeh based on Field Studies

تیموری و پیشتر از آن شناسایی نشده است. با توجه به بررسی میدانی صورت گرفته، در دوره قاجار تعداد گورستان‌ها و سنگ‌مزارهای متعلق به این دوره و عصر پهلوی فزونی یافته است. مطالعه‌های صورت گرفته در گورستان شهسوار ایزه، نشان می‌دهد که در میان گونه‌ها با فرم و حجم‌های به کار گرفته شده در تراشیدن سنگ‌مزارها، گونه‌های مطابق کنگره‌دار، شیر سنگی، محرابی و انسانی مورد توجه بوده و بیشتر استفاده شده‌اند. به‌طور کلی هر کدام از این گونه‌ها با شکل‌ها و حجم‌ها، ضمن تأثیرپذیری از الگوهای معماری دوران خویش، دارای مفاهیم عمیق قدسی و آیینی نیز هستند؛ گونه شیر سنگی، نمادی بر گور خان‌ها، کلاتران، جنگجویان، ایل‌بک و مردان شجاع و مهم است که نشانه‌ای بود از شجاعت، دلاوری و ویژگی‌هایی چون هنرمندی در شکار و تیراندازی در جنگ و مهارت در سوارکاری؛ گونه مطابق کنگره‌دار، نمادی از صعود به آسمان و رسیدن به وادی ایمن و گذر

با بررسی‌های صورت گرفته می‌توان ابراز داشت که گونه انسانی، بومی مناطق شمال خوزستان نبوده است و استفاده از آن به احتمال با همان مفاهیم عمیق مرتبط با گونه محرابی انجام پذیرفته است. با مطالب ارائه شده، گونه انسانی در گورستان شهسوار ایزه یکی از زیرمجموعه‌های انواع گونه محرابی است.

برآیند

مطالعه‌های انجام شده بر گورستان‌ها و سنگ‌مزارهای حوزه شمال خوزستان و منطقه ایزه، به شناسایی حدود ۲۰ گورستان اصلی در این منطقه جغرافیایی با تراکم ۲۰۰۰ سنگ‌مزار انجامید. از میان گورستان‌های بررسی شده، گورستان شهسوار ایزه با توجه به تعداد سنگ‌مزار و ویژگی‌های کلی آنان در اولویت اهمیت قرار دارد. همه گورستان‌های مطالعه شده متعلق به دوره اسلامی متأخر (سده دهم هجری تا پایان قاجار) و عصر معاصر بودند و هیچ گورستانی از دوره‌های

سنگ تراش با آگاهی کامل از معناشناختی فرم و شکل های متنوع سنگ مزارها، به خلق و آفرینش این آثار فاخر سنگی پرداخته است. همه این گونه ها در یک دوره خاص زمانی، دوره اسلامی متأخر و عصر حاضر با ریشه هایی از فرهنگ های پیش از اسلام بازآفرینی شده اند. مطالعه در دیگر گونه های سنگ مزار گورستان های مناطق مختلف ایران نشان می دهد گونه های اصلی گورستان شهسوار ایذه؛ مطبق کنگره دار و شیر سنگی است. گونه های تولید شده به فراخور اقلیم جغرافیایی منطقه و متناسب با فرهنگ غنی مردمان زاگرس نشین (اقوام بختیاری) و کاملاً بومی منطقه شمال خوزستان هستند.

از عالم جسمانی به عالم روحانی، نمادی از پیوند انسان با عالم برتر و رسیدن به بعد نورانی و ارتباط با عالم ابدی است؛ گونه محرابی، محراب و مکان مقدس مسجد را نمایانگر است و دارای مفاهیمی همچون دریچه ای به آخرت و رسیدن به کمال بوده؛ گونه انسانی، نمادی از عروج انسان فانی از جسم زمینی و رسیدن به وادی آخرت است.

معناشناختی گونه های سنگ مزارهای گورستان شهسوار، بیانگر این مسئله بوده که همه این گونه ها؛ شکل ها و فرم های انتخاب شده، در کنار تأثیرپذیری از اجتماع و فرهنگ جامعه، در ارتباط کامل با معماری دینی و قدسی بوده و هنرمند

کتاب نامه | Bibliography

- احمدی، مجید؛ سحر، آزاد. (۱۳۸۶). گزارش گردهمایی گنجینه های از یاد رفته هنر ایران (گنج نامه هنر ایرانی). آینه خیال، ۳، ۸۸-۹۲.
- Ahmadi, M. & Azad, S. (2007). Report on the Symposium of Forgotten Treasures of Iranian Art (Iranian Art Treasury). *Aine-ye Khial*, 3, 88-92 (in Persian).
- اذکایی، پرویز. (۱۳۵۳). روایت درباره شیر سنگی همدان. مردم شناسی و فرهنگ عامه ایران، ۱، ۳۰-۴۶.
- Azkaei, P. (1974). Narrative on the Stone Lion of Hamedan. *Iranian Anthropology and Folk Culture*, 1, 30-46 (in Persian).
- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۶۴). نگاهی به تاریخ خوزستان. تهران: انتشارات هنر.
- Afshar Sistani, I. (1985). *A Look at the History of Khuzestan*, Tehran: Honar Publications (in Persian).
- اقتداری، احمد. (۱۳۵۹). خوزستان و کهگیلویه و ممسنی. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- Eqtedari, A. (1980). *Khuzestan, Kohgiluyeh and Masmasani*, Tehran: National Heritage Association Publications (in Persian).
- الیاده، میرجا. (۱۳۸۴). اسطوره و رمز در اندیشه میرجا ایلیاده، ترجمه جلال ستاری. تهران: نشر مرکز.
- Eliade, M. (2005). *Myth and Symbol in the Thought of Mircea Eliade*, translated by Jalal Sattari. Tehran: Nashr Markaz (in Persian).
- بیادار، ه و توفیقی، ب. (۱۳۹۳). نمادشناسی محراب در عرفان و هنر اسلامی. مطالعات معنوی، ۱۱-۱۲، ۱۴۹-۱۵۶.
- Bayadar, H. & Tofighi, P. (2014). Symbolism of the Mihrab in Islamic Mysticism and Art. *Journal of Spiritual Studies*, 11-12, 149-165 (in Persian).
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا، چاپ دوم، تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda Dictionary*, 2nd Edition. Tehran: University of Tehran Press (in Persian).
- رحمانی، روح الله؛ شریف زاده، عبدالمجید؛ امرایی، مهدی. (۱۴۰۱). نمادشناسی و نوع شناسی شیر سنگی های ایران با تأکید بر نقوش و خطوط پیرامونی. هنرهای تجسمی، ۲۷(۲): ۱۱۳-۱۰۳.
- Rahmani, Rouhollah; Sharifzadeh, Abdolmajid; Amraei, Mehdi. (2022). Symbolism and Typology of Stone Lions in Iran with Emphasis on Surrounding Motifs and Inscriptions. *Journal of Visual Arts*, 27(2), 103-113 (in Persian).
- سجادی، علی. (۱۳۷۶). سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- Sajjadi, A. (1997). *The Evolution of the Mihrab in Iranian Islamic Architecture from the Beginning to the Mongol Invasion*. Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization (in Persian).
- شمشادی، رضوان؛ حسینی دستجردی، سید مجید. (۱۳۹۶). نقش و تأثیر باورها و نمادهای آیینی در شکل گیری زیگورات چغازنبیل. پژوهش در هنر و علوم انسانی. سال دوم. شماره شش (پیاپی هشت)، ۱۰۳-۱۱۶.

- Feyzi, H. (2023). *Study of Islamic Gravestones in Shahsavar Cemetery, Izeh*. PhD Dissertation. Mazandaran: University of Mazandaran (in Persian).
- کارنگ، عبدالعلی. (۱۳۵۱). آثار باستانی آذربایجان. تهران، انجمن آثار ملی.
- Karang, A. (1972). *Ancient Monuments of Azerbaijan*. Tehran: National Heritage Association (in Persian).
- کلاه‌کج، منصور؛ نادری، زینب. (۱۴۰۲). تحلیل معنایی و ساختاری سنگ‌مزاری مزارستان دوران اسلامی «شهباز» ایزه. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳ (۳۸)، ۲۰۷-۲۳۶.
- Kolahkaj, M. & Naderi, Z. (2023). Semantic and Structural Analysis of a Tombstone in the Islamic Cemetery of Shahsavar, Izeh. *Iranian Archaeological Researches*, 13(38), 207-236 (in Persian).
- معروفی اقدم، اسماعیل. (۱۳۹۹). مطالعه و گونه‌شناسی سنگ قبرهای دوره اسلامی حوزه جغرافیایی موکریان شرقی. رساله دکتری تخصصی، اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی.
- Maroufi Aghdam, E. (2020). *Typological Study of Islamic-Era Tombstones in the Eastern Mokri-an Region*. PhD Dissertation. Ardabil: Mohaghegh Ardabili University (in Persian).
- موسوی یجنوردی، کاظم. (۱۳۹۷). دانشنامه فرهنگ مردم ایران، جلد پنجم. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- Mousavi Bojnourdi, K. (2018). *Encyclopedia of Iranian Folk Culture*. Vol. 5. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia (in Persian).
- موسوی حاجی، سید رسول؛ فیضی، حسین؛ هاشمی زرج‌آباد، حسن. (۱۴۰۲). شیر سنگی کنگرودار: نوعی از سنگ‌مزارهای اسلامی گورستان اسلامی شهسوار ایزه. دوفصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، ۱۰ (۲۶)، ۱۷۶-۱۸۵.
- Mousavi Haji, S. R., Feyzi, H. & Hashemi Zargabad, H. (2023). Crenellated Stone Lions: A Type of Islamic Gravestone in the Shahsavar Cemetery of Izeh. *Negarineh-ye Honar-e Eslami (Islamic Art Studies)*, 10(26), 176-185 (in Persian).
- Shemshadi, R. & Hosseini Dastjerdi, M. (2017). The Role and Influence of Ritual Beliefs and Symbols in the Formation of the Chogha Zanbil Ziggurat. *Research in Art and Humanities*, 2(6), 103-116 (in Persian).
- شهیری، شهاب. (۱۳۸۰). طرح محراب، دریچه‌ای به سوی خدا. گلستان قرآن، ۸۵، ۲۲-۲۶.
- Shahiri, S. (2001). The Mihrab Design: A Window to God. *Golestan-e Quran*, 85: 22-26 (in Persian).
- صحرانشکاف، پرویز. (۱۳۸۸). بردشیر (شیر سنگی). اهواز: معتبر.
- Sahrashkaf, P. (2009). *Bardshir (Stone Lion)*. Ahvaz, Moatabar Publishing (in Persian).
- صدرايي، علی؛ معروفی اقدم، اسماعیل. (۱۴۰۰). پژوهشی بر بازتاب ادوات جنگی در نقوش سنگ قبور دوران اسلامی ایران. اثر، ۳ (۳)، ۴۲۴-۴۴۶.
- Sadraei, A. & Maroufi Aghdam, E. (2021). A Study on the Reflection of Military Equipment in the Gravestone Motifs of the Islamic Era in Iran. *Asar (Journal of Iranian Cultural Heritage)*, 42(3), 424-446 (in Persian).
- صراف، محمدرحیم. (۱۳۹۷). نقوش برجسته ایلامی. تهران: سمت.
- Sarraf, M. R. (2018). *Elamite Reliefs*. Tehran: SAMT Publications (in Persian).
- صفی‌خانی، نینا؛ احمدپناه، ابوتراب؛ خدادادی، علی. (۱۳۹۳). نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان. هنرهای زیبا، ۱۹ (۴)، ۶۷-۸۰.
- Safikhani, N. Ahmadpanah, A. & Khodadadi, A. (2014). Semiotics of Gravestone Motifs in Takht-e Foulad Cemetery, Isfahan. *Fine Arts*, 19(4), 67-80 (in Persian).
- ضابطی جهرمی، احمد. (۱۳۸۹). پژوهش‌هایی در شناخت هنر ایران. تهران: نشر نی.
- Zabeti Jahromi, A. (2010). *Researches in the Recognition of Iranian Art*. Tehran: Ney Publishing (in Persian).
- فیضی، حسین. (۱۴۰۲). مطالعه سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایزه. رساله دکتری تخصصی، مازندران: دانشگاه مازندران.

